

עורכת ראשית: ד"ר אירית בק. עורכת משנה: ענבל בן יהודה

כרך 2, גיליון מס' 12, 23 למאי 2017

מרוקו: החזרה לאיחוד האפריקני וההתרחקות המתמשכת מהליגה הערבית

אילת לוי

בחודש מרץ 2017 התקיים בירדן מפגש הפסגה ה-28 של הליגה הערבית. המנהיג המארח, המלך עבדאללה השני, ערך ביקור מקדים ברבאט בירת מרוקו, שמטרתו העיקרית הייתה לשכנע את מקבילו המרוקני לקחת חלק במאורע. אלא שמלך מרוקו מחמד השישי נעדר בסופו של דבר מהמפגש השנתי עם מנהיגי מדינות ערב, כפי שהוא נוהג לעשות זה למעלה מעשור, במפגן הסתייגות מהתנהלותה של הזירה הבין-ערבית. התרחקותו מזירה זו בלטה השנה במיוחד על רקע פעלתנותו הרבה בזירה האפריקנית, שהגיעה לשיא בנוכחותו ההיסטורית חודשיים קודם לכן בוועידת הפסגה ה-28 של האיחוד האפריקני (AU), שהתקיימה באתיופיה. במסגרת ועידת פסגה זו, חזרה מרוקו להיות חברה מן המניין בארגון הפאן-אפריקני לאחר למעלה משלושים שנות היעדרות.¹ לאור זאת, מאמר זה יבחן את מגמת ההתרחקות של מרוקו מהעולם הערבי בכלל ומהליגה הערבית בפרט, כמו גם את הגורמים למגמה ההפוכה של התקרבותה למדינות אפריקה וחזרתה לאיחוד האפריקני.

העולם הערבי במשבר, הליגה הערבית חסרת השפעה

התרחקות מרוקו מהזירה הבין-ערבית איננה תופעה חדשה, ולמעשה היא מאפיינת במיוחד את תקופת שלטונו של המלך מחמד השישי, מאז ראשית שנות האלפיים ועד היום. מרוקו הרשמית אינה מרבה להתבטא ולפעול בסוגיות שעל סדר היום בעולם הערבי, דוגמת מלחמות האזרחים בעיראק

¹ להרחבה על נסיבות פרישתה של מרוקו מהאיחוד האפריקני ראו מאמרי הקודם בכתב העת "אפריקה" - "משבר" : Ayelet Levi, "The Western Sahara Crisis in the Tangle of Maghreb Regional Relations and the African Arena (Hebrew)", *Ifriqiya – Africa Research and Analysis*, Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, November 27, 2016. Accessed May 21, 2017.

ובסוריה, המעורבות האיראנית במזרח התיכון או הסוגיה הפלסטינית.² מאז שנת 1989 לא אירחה הממלכה אף פסגה של הליגה הערבית, ומחמד השישי נכח באופן אישי בשתי פסגות בלבד, שהאחרונה שבהן הייתה ב-2005. מאז, הוא מעדיף לשגר במקומו את ראשי ממשלתו או את שרי החוץ כנציגי הממלכה במפגשים הבין-ערביים.³ בשנת 2016 הייתה אמורה מרוקו לארח את ועידת הפסגה השנתית של הליגה הערבית בעיר מרקש, אך בסופו של דבר ביטלה את האירוע. הנימוק למהלך היה, שהליגה איננה מקבלת החלטות מעשיות לפתרון הבעיות הקשות בזירות המשבר השונות של חברותיה, ושהתכנסותה היא בבחינת "מצג שווא של אחדות וסולידריות בקרב מדינות ערב".⁴

מרוקו, אם כן, רואה בליגה הערבית גוף חסר השפעה של ממש, נוכח היריבויות והמתחיות הפנימיות המאפיינות אותו, אשר העמיקו עוד יותר מאז אירועי "האביב הערבי".⁵ בנוסף, מרוקו מסויגת מהדומיננטיות המצרית בליגה הערבית, וניכר כי מאז עלייתו לשלטון של הנשיא עבד אל-פתח אל-סיסי בשנת 2013 היחסים בין שתי המדינות מתוחים למדי. הסיבה העיקרית לכך היא יחסה של קהיר לסוגיה המרכזית ביותר מבחינתה של רבאט - שמירת חבל הסהרה המערבית בריבונותה המלאה של מרוקו והמאבק בתנועת הפוליסריו (POLISARIO), החותרת להתנתקות מהממלכה ולהכרה במדינה עצמאית של תושבי הסהרה.⁶ המגעים שנוצרו בין התנועה הבדלנית לבין מצרים, כמו גם ההתקרבות שחלה בין מצרים לבין אלג'יריה, יריבתה המרכזית של מרוקו במרחב המגרבי והפטרונית המרכזית של הפוליסריו, היו למורת רוחה של הממלכה המרוקנית.⁷

לצד זאת, מרוקו מעדיפה להדק את יחסיה הביטראליים עם מדינות ערביות בהן היא רואה בנות-ברית, ובראשן סעודיה, ירדן ומדינות "המועצה לשיתוף פעולה במפרץ" (משפ"ס/GCC). מסגרת אזורית זו נתפשת בעיניה כאפקטיבית יותר מהליגה הערבית, והיא מרבה לתמוך בפעולות מדיניות וביטחוניות ביוזמת חברותיה - למשל הלחימה בתימן, המאבק למיגור ארגון "המדינה האסלאמית" וכיוצא בזה. מדינות הארגון, מצדן, מעניקות יחס מיוחד למרוקו, ובהיותן מדינות בעלות משאבי טבע

² יוצאת מן הכלל היא סוגיית המשבר בלוב, בה הפגינה רבאט מעורבות רבה בשנים האחרונות, אולם ניתן לראות זאת כחלק ממעורבותה הגוברת בזירה האפריקנית.

³ מדיניות זו עומדת בניגוד ברור לתקופת שלטון אביו, המלך חסן השני (1961-1999). בתקופה זו אירחה מרוקו שבעה מפגשי פסגה של הליגה הערבית, והמלך פעל כמתווך בהסכם השלום בין ישראל ומצרים וכמתווך במגעים בין ישראל לפלסטינים; מחמד טיפורי, "המגרב וועידות הפסגה של הליגה הערבית.. פרגמטיזם או התנתקות?", אל-ערבי אל-ג'דיד, 10 לאפריל 2017. נדלה 21 למאי 2017.

<https://www.alaraby.co.uk/opinion/2017/4/9/%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8-%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%85%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D8%BA%D9%85%D8%A7%D8%AA%D9%8A%D8%A9-%D8%A3%D9%85-%D9%82%D8%B7%D9%8A%D8%B9%D8%A9-1>

⁴ "Morocco Gives Up its Right to Host Ordinary Session of Arab Summit", *Morocco World News*, February 19, 2016. Accessed May 20, 2017. <https://www.morocoworldnews.com/2016/02/180238/morocco-gives-up-its-right-to-host-ordinary-session-of-arab-summit-2/>

⁵ השעיית סוריה בהנהגת אסד הפכה סלע מחלוקת בין חברות הליגה; לבנון ועיראק אינן רואות עין בעין עם מדינות המפרץ וסעודיה את המעורבות האיראנית באזור, ועוד.

⁶ Levi, "Western Sahara Crisis".

⁷ אל-סיסי, שעלה לשלטון בעקבות הדחת האחים המוסלמים, סולד מהמשך שלטונה של מפלגת "הצדק והפיתוח" האסלאמית במרוקו, המוסיפה להפגין הזדהות עם התנועה המצרית. בנוסף, סביר כי הוא מוטרד במיוחד מההתקרבות של מרוקו לאתיופיה ופעילותה במדינה זו, נוכח הרעת היחסים בין קהיר לאדיס אבבה בשל המחלוקות ביניהן בנוגע לבניית סכר "התחיה" על נהר הנילוס; ההתקרבות בין קהיר לאלג'יר באה לידי ביטוי בעיקר בנוגע למשבר בלוב. ראו: "הפסגה הערבית האפריקנית מצביעה על התפרצות משבר חדש בין מרוקו ומצרים", אל-קדס אל-ערבי, 24 לנובמבר 2016. נדלה 20 למאי 2017. <http://www.alquds.co.uk/?p=634970>

כנפט וגז, הן מסייעות לה כלכלית ומשקיעות בתחומה. בנוסף, בניגוד לליגה הערבית, הנמנעת מתמיכה בעמדת מרוקו במשבר הסהרה המערבית, הביעה המשפ"ם תמיכה בשלמותה הטריטוריאלית של הממלכה ובריבונותה באזור זה. תמיכה זו באה לידי ביטוי, בין היתר, בהחלטת רוב מדינות המפרץ לפרוש מהפסגה הערבית-האפריקנית שנערכה בגינאה המשוונית ב-2016, במחאה על נוכחות משלחת מטעם חזית הפוליסריו.⁸

בסופו של יום, התדרדרות המצב הביטחוני ברבות ממדינות ערב והפילוג העמוק ביניהן, הופכים את המרחב הערבי לבלתי אטרקטיבי מבחינתה של מרוקו, המחפשת להגביר את השפעתה המדינית והכלכלית כשחקנית אזורית מובילה. על כן, היא פונה לזירות גיאוגרפיות אחרות, ובראשן הזירה האפריקנית.

"השיבה הביתה"? - חזרתה של מרוקו לאיחוד האפריקני

כאמור, בפסגה האחרונה של האיחוד האפריקני, שהתקיימה בסוף ינואר, אושרה חזרתה של מרוקו לשורות הארגון ממנו פרשה לפני 33 שנים במחאה על הכרתו בעצמאות ה"רפובליקה הדמוקרטית הערבית הסהראוית" (SADR), עליה הכריזה הפוליסריו. חזרת מרוקו לאיחוד הייתה שיאו של מאמץ דיפלומטי מורכב ורב-שנים מבחינתה, המעיד עד כמה הידוק היחסים עם היבשת הפך סוגיה מרכזית במדיניותה, בהובלתו האישית של מחמד השישי. בנאומו בפני פסגת האיחוד הגדיר המלך המרוקני את אפריקה כביתו והתייחס רבות להידוק הקשרים הכלכליים עם מדינותיה השונות, שבא לידי ביטוי בכאלף הסכמים בילטרליים שנחתמו מאז עלה לשלטון - בתחומי האנרגיה המתחדשת, החקלאות, הבנקאות, התקשורת, ההשכלה ועוד.⁹ בהזדמנות אחרת הכריז כי "אפריקה אינה מהווה איום לא לעצמה ולא לאחרים, כי אם הזדמנות לצמיחה מובטחת..."¹⁰

ואכן, הדיפלומטיה המרוקנית באפריקה לוקחת בחשבון את שיעורי הצמיחה הגבוהים במדינות היבשת ושמה דגש רב על היחסים הכלכליים, תוך מאמץ להרחיב את פעילותה והשקעותיה באזורים שאינם ידועים כאזורי השפעתה המסורתיים. כך, בחודשים שקדמו לפסגה קיים המלך סבבי ביקורים למדינות שונות במזרח, במרכז ובדרום היבשת, בהן כאלו שהיו תחת שלטון והשפעה בריטיים. בניגוד למדינות מערב-אפריקה הפרנקופוניות והקרובות גיאוגרפית, עד כה לא היו למרוקו יחסים הדוקים עם מדינות אלו.¹¹ במסגרת ביקורי המלך בנובמבר 2016 בניגריה ובאתיופיה, שהנן שתיים מן המדינות

⁸ "GCC Leaders Back Morocco's Claim over Western Sahara", *The National*, April 21, 2016. Accessed May 20, 2017. <http://www.thenational.ae/world/middle-east/gcc-leaders-back-moroccos-claim-over-western-sahara>

⁹ "Full Speech of King Mohammed VI at 28th African Union Summit", *Morocco World News*, January 31, 2017. Accessed May 21, 2017. <https://www.morocoworldnews.com/2017/01/207060/full-speech-king-mohammed-vi-28th-african-union-summit/>

¹⁰ "King Mohammed VI: Any Temptation to Play a Leadership Role in Africa is Doomed to Failure", *Morocco World News*, April 8, 2017. Accessed May 21, 2017. <https://www.morocoworldnews.com/2017/04/213392/text-king-mohammed-vis-message-ibrahim-governance-weekend-forum/>

¹¹ בחודשים אוקטובר-נובמבר 2016 ביקר מחמד השישי בשש מדינות אפריקאיות: רואנדה, טנזניה, אתיופיה ומדגסקר במזרח ובדרום היבשת, וכן סנגל וניגריה במערב.

המרכזיות באפריקה, נחתמו בין לבין מרוקו הסכמים חשובים במיוחד: הסכם אסטרטגי להנחת צינור גז בין ניגריה לבין מרוקו, שיעבור בין כמה מדינות במערב היבשת ויגיע בסופו של דבר לאירופה, והסכם להקמת מתחם לייצור דשנים באתיופיה, שיהיה השני בגודלו ביבשת, בהובלת חברת הפוספסט הממשלתית של מרוקו.¹²

אולם, מעבר להיבט הכלכלי, להרחבת ההשפעה המרוקנית ביבשת יש היבט פוליטי מובהק. חלק ניכר מהמדינות בהן ביקר המלך נטו לתמוך בפוליסריו והיו מקורבות לאלג'יריה, כך שביקוריו נועדו בראש ובראשונה לגרום להן לבחון מחדש את גישתן למשבר הסהרה המערבית. במבחן התוצאה המיידית מהלכיה של מרוקו בהחלט נחלו הצלחה: רוב ברור של 39 מתוך 53 המדינות החברות באיחוד הצביעו בעד חזרתה לשורותיו; רק עשר מדינות, ובראשן אלג'יריה ודרום אפריקה, הצביעו נגד, ועוד ארבע מדינות נמנעו.¹³ הממלכה הפגינה מידה רבה של גמישות ונכונות לפשרה טקטית, שכן בניגוד לעבר היא לא התנתה את חזרתה לאיחוד בסילוקה של "המדינה הסהרוואית". עם זאת, היא בפירוש לא וויתרה על שאיפתה לכך, ויש להניח שתוסיף לפעול לשחיקת הלגיטימציה של ישות זו מתוך עמדת הכוח של מדינה חברה באיחוד.

סבב ביקורים נוסף של מחמד השישי, מיד עם תום הפסגה, נועד להעביר מסר פוליטי ברור בכיוון זה.¹⁴ הוא החל בדרום-סודאן, המדינה הצעירה ביבשת, שתומכי הפוליסריו ראו בהתנתקותה מסודאן ב-2011 תקדים חיובי של חבל ארץ אפריקני שזכה לעצמאות בתום תהליך של הידברות והסכמה עם מדינת האם. אולם דווקא דרום-סודאן הפכה בסופו של דבר לפרו-מרוקנית, כפי שבא לידי ביטוי בהצהרת נשיאה סלבה קיר (Kiir), כי אין מקום להשוואה בין סוגיית הסהרה המערבית לבין הרקע והנסיבות שהובילו לעצמאות ארצו. העובדה שרבאט מוכנה לסייע ולהשקיע בדרום-סודאן, השקועה במלחמת אזרחים וסובלת ממשבר הומניטארי חריף, ללא ספק תרמה לנכונותה של מדינה זו להגן על הנרטיב המרוקני בנוגע למשבר הסהרה המערבית.¹⁵

דעיכתו של האיחוד המגרבי, חתירתה של מרוקו להצטרף ל-ECOWAS

¹² "Nigeria-Morocco Gas Pipeline Project Taking Shape", *The North Africa Post*, May 16, 2017. Accessed May 20, 2017. <http://northafricapost.com/17865-nigeria-morocco-gas-pipeline-project-taking-shape.html>; Aaron Maasho, "Morocco's OCP and Ethiopia Sign Large Fertilizer Plant Deal", *Reuters*, November 19, 2016. Accessed May 20, 2017. <http://www.reuters.com/article/morocco-fertilizers-ethiopia-idUSL8N1DK0BR>

¹³ Hanna Armstrong, "Morocco Just Joined the African Union. Here's why that Matters", *The Washington Post*, February 20, 2017. Accessed May 21, 2017. https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/02/20/morocco-just-joined-the-african-union-heres-why-that-matters/?utm_term=.fe2c524d3a23; שאר המדינות שהצביעו נגד הן בעיקר מדינות בדרום היבשת. מרבית המדינות שנמנעו הן מדינות בצפון-אפריקה - מצרים, תוניסיה ומאוריטניה – שרצו להפגין גישה מאוזנת כלפי אלג'יריה ומרוקו. ¹⁴ סבב זה כלל חמש מדינות: דרום-סודאן, גאנה, זמביה, גינאה וחוף השנהב. גאנה וזמביה נחשבות תומכות מסורתיות של הפוליסריו.

¹⁵ Samir Bennis, "South Sudan and King Mohammed VI's Strong Message to Algeria and South Africa", *Morocco World News*, February 17, 2017. Accessed May 21, 2017. <https://www.morocoworldnews.com/2017/02/208336/south-sudan-and-king-mohammed-vi-s-strong-message-to-algeria-and-south-africa>

במסגרת נאומו של המלך בפני מנהיגי אפריקה בוועידת הפסגה הוא שב והביע את אכזבתו הקשה מחוסר תפקודו של "איחוד מדינות המגרב הערבי" (AMU), הארגון האזורי של מדינות המגרב, ורמז בבירור למתיחות הקשה בין ארצו לבין אלג'יריה, שאינה מאפשרת להן לפעול בשיתוף פעולה ומובילה לשיתוקו. מנגד, הוא שיבח את תפקודה המוצלח של "הקהילה הכלכלית של מדינות מערב אפריקה" (ECOWAS), תוך הדגשת היקף הסחר המרשים בין המדינות החברות בה, נוסף על התנועה החופשית של אנשים, סחורות והון.¹⁶ ברוח זו, כמה חודשים לאחר חזרת מרוקו לאיחוד האפריקני, היא הגישה בקשה להפוך ממשקיפה בארגון התת-אזורי לחברה מן המניין בו. זאת, נוכח קרבתה הגיאוגרפית, השקעותיה וקשריה הבינלאומיים ההדוקים עם מדינות רבות החברות בו, אך בעיקר בשל הצורך שלה למצוא חלופה לאיחוד המגרבי.¹⁷

נשיא אלג'יריה עבד אל-עזיז בותפליקה, מצדו, כפר בטענות המרוקניות על "מותו של איחוד מדינות המגרב" וקרא לחברותיו להשקיע מאמצים בשיקומו.¹⁸ יותר מכל, ניכר כי אלג'יריה מוטרדת מאד מהרחבת השפעתה של שכנתה-יריבתה באפריקה בכלל, ובמערב אפריקה בפרט, כפי שבא לידי ביטוי בהגדרתה את החתירה המרוקנית להצטרפות ל-ECOWAS כ"רעידת אדמה כלכלית וגיאופוליטית".¹⁹ מעבר לאינטרסים הביטחוניים של אלג'יריה, בעיקר באזור הסאהל, היא חוששת משחיקת מעמדה כשחקנית כלכלית במרחב. הלכה למעשה, הסכם הנחת צינור הגז בין ניגריה לבין מרוקו שהוזכר לעיל הוא עדות ברורה למגמה זו, שכן המגעים שניהלה אלג'יריה בשנים עברו להשגת הסכם דומה, קרי להנחת צינור גז בינה לבין ניגריה - נחלו כישלון.²⁰

יחסי החוץ של מרוקו בסימן ניהול משבר הסהרה המערבית - מבט לעתיד

בסיכומו של דבר, ניהול משבר הסהרה המערבית היה, נותר ויוסיף להיות המרכיב המרכזי ביחסי החוץ של מרוקו הן עם העולם הערבי והן עם מדינות אפריקה, ובכלל. הזירה הבין-ערבית אינה הבמה המרכזית לשמירת האינטרסים המרוקנים בהקשר זה. והמשברים הביטחוניים ברבות ממדינות ערב תורמים למגמה המתמשכת של התרחקות מרוקו מהפוליטיקה הערבית בכלל, ומהליגה הערבית בהובלת מצרים בפרט. אפריקה שמדרום לסהרה, לעומת זאת, היא הזירה העיקרית לפעילות ענפה בנושא הסהרה המערבית, ועל כן משקיעה בה רבאט את עיקר מאמציה. כמו כן, נראה כי בניגוד לליגה

¹⁶ "Full Speech of King Mohammed VI".

¹⁷ "Morocco, on a Charm Offensive to Join ECOWAS", *The North African Post*, March 26, 2017. Accessed May 20, 2017. <http://northafricapost.com/17057-morocco-charm-offensive-join-ecowas.html>

¹⁸ "הנשיא האלג'יראי בותפליקה סבור שאיחוד המגרב הערבי לא מת", אל-קדס אל-ערבי, 18 לפברואר 2017. נדלה 20 למאי 2017. <http://www.alquds.co.uk/?p=676198>

¹⁹ Youssef Igrouane, "Algerian Media Calls Morocco Joining ECOWAS 'Geopolitical Earthquake'", *Morocco World News*, March 2, 2017. Accessed May 21, 2017. <https://www.morocoworldnews.com/2017/03/209920/algerian-media-calls-morocco-joining-ecowas-geopolitical-earthquake/>

²⁰ מצטפא קמאס וחמזה כחאל, "התחרות בין מרוקו לבין אלג'יריה על צינור הגז מניגריה", אל-ערבי אל-ג'זיר, 18 לדצמבר 2016. נדלה 21 למאי 2017.

<https://www.alaraby.co.uk/economy/2016/12/18/%D8%B3%D8%A8%D8%A7%D9%82-%D8%A8%D9%8A%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%B2%D8%A7%D8%A6%D8%B1-%D8%B9%D9%84%D9%89-%D8%A3%D9%86%D8%A8%D9%88%D8%A8-%D8%BA%D8%A7%D8%B2-%D9%85%D8%B9-%D9%86%D9%8A%D8%AC%D9%8A%D8%B1%D9%8A%D8%A7>

הערבית, האיחוד האפריקני נתפש בעיניה כארגון רב השפעה, חרף העובדה שגם הוא מתאפיין ביריבויות ומחנאות.²¹

חזרתה של מרוקו לאיחוד מהווה שינוי בדפוסי הדיפלומטיה של הממלכה, החותרת כיום לשנות מבפנים את יחס הארגון למשבר הסהרה ולתנועת הפוליסריו, במקום להחרימו כפי שעשתה עד כה. זאת, במקביל להידוק הקשרים הבילטרליים והרחבת אזורי ההשפעה באפריקה, בדגש על הידוק הקשרים הכלכליים, נוכח מגמת הצמיחה הכללית של יבשת. לעת עתה נוחלת מרוקו הצלחות, אך סביר להניח שיריבותיה האזוריות, ובראשן אלג'יריה, יפעלו לסיכול מהלכיה באיחוד האפריקני ולא יאפשרו את סילוקה של המדינה הסהארווית משורותיו.

אילת לוי היא בעלת תואר שני בהיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה מאוניברסיטת תל אביב, העוסקת במחקר מדיני-חברתי של צפון אפריקה והמזרח התיכון.

²¹ להרחבה בנושא ארגונים אזוריים באפריקה, ראו: Irit Back, "The role of African regional organizations in problem resolution on the continent (Hebrew)", *Middle East Crossroads, Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies*, May 7, 2017. Accessed May 21, 2017. <http://dayan.org/content/role-african-regional-organizations-problem-resolution-continent-hebrew>